

De positie van de westers liberale waarden in Taylor's Multiculturalism.

Bachelorscriptie voor de opleiding Wijsbegeerte aan de Universiteit Utrecht

Auteur: Robert Nijssen
Datum: 24 Augustus 2014
Wordcount: 7600 woorden

INHOUDSOPGAVE:

INLEIDING	3
DEEL 1: DE KLASSIEKE LIBERALE WAARDEN	6
1 NEUTRALITEIT	6
2 TAYLOR'S DRIEDELING	7
3 CRITICI VAN TAYLOR	9
3.1 Okin	9
3.2 Habermas	10
4 SLOT DEEL 1	12
DEEL 2: TOEPASSING IN DE PRAKTIJK	13
1 INLEIDING	13
2 ACCOMMODATION REQUESTS IN QUÉBEC	13
3 CASUS 1: ACCOMMODATIE VERZOEKEN IN DE GEZONDHEIDSZORG	14
4 CASUS 2: ACCOMMODATIE VERZOEKEN IN HET ONDERWIJS	17
CONCLUSIE	19
GEBRUIKTE LITERATUUR	21

Inleiding

Voor Charles Taylor is de identiteit van het individu onlosmakelijk verbonden met de culturele context waarin hij leeft. In zijn werk laat Taylor meer dan eens zien dat onze sociale omgeving een belangrijke invloed heeft op wat onze overtuigingen/voorkeuren zijn. Maar Taylor gaat verder, hij stelt ook dat deze sociale context een belangrijke leeromgeving is. Kernwaarden van het moderne liberalisme (zoals bijvoorbeeld vrijheid) kunnen eigenlijk alleen echt genoten worden als de bijbehorende vaardigheden eerst ontwikkeld zijn in een gepaste sociale context (Taylor, 1985).

De meeste moderne liberale samenlevingen garanderen een aantal rechten voor de deelnemers aan die samenlevingen. Echter, zoals hierboven gezegd, kunnen deze rechten niet optimaal genoten worden zonder dat de bijbehorende vaardigheden ontwikkeld kunnen worden in een gepaste sociale context. Voor meerderheidsculturen is dit minder een probleem, omdat deze benodigde sociale context vaak aanwezig is. Voor een minderheidscultuur is dit moeilijker: het blijkt voor minderheidsculturen in democratische samenlevingen moeilijker om volgens hun eigen cultuur te leven. In zijn tekst 'Multiculturalism' (Taylor, 1994) analyseert Taylor wat dit betekent voor leden van een minderheidscultuur in een democratische samenleving.

In het rapport 'Building the future' (Bouchard en Taylor, 2008) staat de opmerking, dat in het verleden de problemen die een minderheidscultuur kan ondervinden door te leven in een andere samenleving, vaak opgelost werden door dwang en/of assimilatie. Echter juist het feit dat moderne democratische staten meer respect hebben voor diversiteit zorgt ervoor dat deze methoden onacceptabel zijn geworden. Doordat ook de diversiteit in de meeste moderne samenlevingen alleen maar groter geworden is, zijn vragen omtrent hoe om te gaan met culturele verschillen alleen maar nijpender geworden.

Natuurlijk bevatten allerlei culturen gebruiken en gewoontes die in meer of mindere mate in tegenspraak kunnen zijn met de klassiek liberale rechten. De vraag die zich dan aandient is of een liberale overheid deze rol van het wegnemen van obstakels voor deze culturen kan vervullen zonder uiteindelijk een negatief effect te hebben op de liberale waarden waar deze overheid zelf op gestoeld is.

Idealiter zou het antwoord op de vraag uit de vorige alinea positief zijn: diversiteit en inclusiviteit zijn waardige waarden voor een samenleving, maar wenselijkheid alleen lost het probleem van minderheidsculturen met antiliberaal waarden niet op. Taylor suggereert een model dat mogelijk uitkomst biedt: hij deelt de liberale waarden in in 3 segmenten, namelijk de kernwaarden, het tussengebied en het overig handelen. Taylor suggereert vervolgens dat de actieve rol van de overheid zoals beschreven hierboven vaak alleen gevolgen heeft voor het tussengebied en zelden gevolgen heeft voor het gebied van de kernwaarden.

De centrale stelling van deze scriptie is dat Taylor's model een aannemelijke beschrijving is van de liberale waarden in een samenleving en het genoemde tussensegment het toe staat om andere culturen tegemoet te komen zonder afbreuk te doen aan de eigen liberale kernwaarden. Om dit aan te kunnen tonen bestaat dit essay uit twee delen: deel 1 zal de theoretische argumentatie uitwerken, terwijl deel 2 dit model aan praktijksituaties zal toetsen.

Deel 1: de klassieke liberale waarden

Zoals gezegd zal deel 1 van dit essay de stelling theoretisch verder uitwerken. Dit deel 1 is opgedeeld in 3 delen. Het eerste deel zal laten zien dat volgens Taylor de klassieke liberale waarden niet het universele karakter hebben dat vaak geclaimd wordt, maar eerder dat ze zelf een uitvloeisel zijn van de westerse cultuur. Hierdoor zijn deze waarden niet cultuur onafhankelijk.

Vervolgens zullen we in groter detail kijken naar Taylor's voorgestelde model: we zien dat volgens Taylor we eigenlijk een driedeling kunnen maken binnen het handelen van een individu in een liberale samenleving. Het eerste segment bevat de liberale kernwaarden zelf. Dit zijn waarden zoals vrijheid van godsdienst en staatsneutraliteit. Het derde segment is het gebied van het vrije handelen. Tussen deze twee segmenten valt een soort overgangsgebied. Taylor noemt dit de 'broad range of immunities and presumptions of uniform treatment'. Dit segment is een collectie van immuniteiten en privileges dat indirect wel aan de liberale kernwaarden gerelateerd is, maar zeker niet de liberale waarden zelf vertegenwoordigd.

Taylor claimt nu, dat compromissen binnen dit tussengebied alleen van invloed zijn op deze privileges en immuniteiten en dat deze compromissen de liberale kernwaarden geen geweld aan doen. Volgens Taylor is veel van de ondersteuning die aan minderheidsculturen gegeven kan worden een compromis in het tussengebied en niet een inperking van de liberale kernwaarden.

In het laatste deel van dit deel 1 kijken we naar twee critici van Taylor: Okin en Habermas. Okin stelt dat veel van de minderheidsculturen, die volgens Taylor overheidsondersteuning zouden moeten krijgen, vaak zelf onderdrukkend optreden tegen vrouwen en als zodanig wordt de positie van de vrouwen in die cultuur er niet beter op door de deze hulp te bieden en dus kunnen we geen compromissen sluiten met deze culturen zonder de liberale kernwaarden geweld aan te doen.

Habermas beschrijft hoe een correcte actualisering van de kernrechten binnen een rechtstaat de juiste bescherming met zich meebrengt voor alle leden van die rechtsstaat. Verder beargumenteert Habermas dat de noodzaak tot het beschermen van een minderheidscultuur er juist toe leidt dat het moeilijker te rechtvaardigen is dat die minderheidscultuur beschermd moet worden.

We zullen zien dat Taylor's positie mogelijkheden biedt om zowel Okin als Habermas van een weerwoord te voorzien.

Deel 2: Multiculturalisme in de praktijk

Charles Taylor is niet alleen een actief theoreticus: hij is ook actief in de toepassing van zijn ideeën. Zo was hij deel van de commissie Bouchard/Taylor, een commissie die het beleid van de overheid van Quebec op het gebied van integratie van minderheidsculturen onder de loep heeft genomen. Het rapport van deze commissie 'Building a future' (Bouchard en Taylor, 2008) bevat interessante voorbeelden over de toepassing van minderhedenbescherming in de praktijk.

In deel 2 van dit essay zullen we in het licht van de bovengenoemde ideeën van Taylor twee casus uit dit rapport nader bekijken. Het doel is om te zien in hoeverre liberale grondrechten wel of niet worden geschonden in de poging culturen van de minderheden te beschermen.

De eerste casus speelt zich af in de gezondheidszorg. Een belangrijke voorwaarde voor liberalisme is de autonomie van het individu. In de gezondheidszorg betekent dit dat de patiënt zelf het laatste woord moet hebben over behandelingen en andere besluiten wat betreft zijn gezondheidstoestand. Andere culturen kunnen een andere houding hebben ten opzichte van de rol van de patiënt (bv binnen het confucianisme wordt de familie i.p.v. de patiënt als de besluitvormende eenheid gezien).

De tweede casus betreft het onderwijs. Net als de gezondheidszorg krijgt het onderwijs uitgebreid aandacht in het Bouchard-Taylor rapport. In het kader van dit rapport zijn dit overigens alleen verschillen rondom organisatorische aspecten van het onderwijs (vrij op bepaalde feestdagen, het wel of niet dragen van bepaalde kleding) en niet aspecten gerelateerd aan het onderwijs zelf.

Zowel voor casus 1 als casus 2 zullen we zien dat het mogelijk is om aan een groot aantal wensen van de minderheidsculturen tegemoet te komen zonder aan de primaire kernwaarden van het liberalisme geweld te doen. Veelal lagen de uiteindelijke beperkingen qua aanpassingen niet zozeer in het eventueel botsen met primaire liberale waarden maar meer in praktische zaken (ruimte, budget).

Deel 1: de klassieke liberale waarden

Deel 1 van dit essay beschrijft Taylor's theoretische model van de positie van de klassieke liberale waarden binnen een moderne samenleving. In de eerste paragraaf zien we dat deze klassieke liberale waarden niet zo waarde-neutraal en cultuur onafhankelijk zijn als vaak gesuggereerd wordt. De tweede paragraaf gaat vervolgens over Taylor's onderscheid tussen de primaire liberale waarden en wat en de aanverwante gewoontes/gebruiken. De derde paragraaf van dit deel 1 beschrijft vervolgens twee critici van Taylor: Susan Okin en Jürgen Habermas.

1 Neutraliteit

In discussies rondom multiculturalisme krijgen de kernwaarden van het westers liberalisme vaak een speciale status t.o.v. vergelijkbare waarden uit andere culturen.

Een belangrijk argument hiervoor is dat ze neutraal zouden zijn ten opzichte van wat voor soort leven het individu zou willen leiden. Liberale kernwaarden proberen niet aan de ene vorm van het goede leven meer gewicht te geven dan de andere vorm. Ze proberen alle vormen van het goede leven gelijk te behandelen en zo ieder individu de mogelijkheid te geven om zelf de keus te laten maken over welk goede leven hij zou willen volgen. De staat moet dus neutraal zijn wat betreft zijn mening over de ene vorm van het goede leven versus de andere vorm.

Taylor merkt op dat het probleem is, dat deze liberale kernwaarden helemaal niet neutraal zijn. De westers liberale kernwaarden zijn net zozeer een product van de onze geschiedenis als de waarden van andere culturen dat van hun geschiedenis is. Taylor : 'Liberalism is not the possible meeting ground for all cultures but is the political expression of one range of cultures, and quite incompatible with other ranges' (Taylor, 1994, p62).

De scheiding van kerk en staat bijvoorbeeld is binnen de islam ondenkbaar, omdat politieke macht en religieuze macht zo veel dichter op elkaar liggen. Richard Bulliet (Bulliet, 2004) suggereert dat dit het gevolg is van op een andere manier omgaan met hetzelfde probleem, namelijk voorkomen dat te veel macht bij één persoon komt te liggen. Wat belangrijk is, is dat de westerse oplossingen misschien wel goede oplossingen, maar zeker niet de enig mogelijke oplossingen zijn.

Het is zeker niet Taylor's doel om de verworven westerse waarden te verwerpen. Het is alleen wel goed om te realiseren dat het systeem van liberale waarden niet per definitie boven andere systemen staat en dat we open moeten blijven staan voor verdere nuancering waar nodig. Bovendien behoedt het ons

van de aandrang om alternatieve systemen van waarden in zijn geheel te verwerpen als ons een klein deel niet aanspreekt.

2 Taylor's driedeling

Zoals gezegd ziet Taylor de cultuur waar een persoon uit voortkomt als belangrijk element van de identiteit van die persoon. Binnen een democratische staat wordt de inrichting van de staat voornamelijk bepaald door de meerderheid van de staat en deze inrichting is dan ook vaak aangepast aan de cultuur van deze meerderheid. De rechten van het individu zijn geborgd binnen het rechtssysteem van de moderne liberale staat, echter de rechten van een cultuur zijn dat niet en als zodanig kan de inrichting van een staat op basis van een meerderheidscultuur er toe leiden dat een individu van een minderheidscultuur moeite heeft om zijn cultuur uit te oefenen.

Als de staat nu maatregelen zou nemen om het uitoefenen van een minderheidscultuur makkelijker te maken dan zou het zo kunnen zijn, dat deze cultuur waarden aanhangt, die in tegenspraak zijn met de moderne liberale kernwaarden.

Om met deze tegenstrijdigheid om te gaan moeten we eerst kijken naar een onderscheid dat Taylor maakt binnen de westerse liberale waarden. Taylor ziet een duidelijk verschil tussen wat hij de daadwerkelijke kernwaarden van het liberalisme noemt (zoals bijvoorbeeld vrijheid van geweten of onschendbaarheid van het lichaam etc.) en wat volgens hem aanverwante gebruiken/gewoontes zijn. Taylor: 'One has to distinguish the fundamental liberties, those that should never be infringed and therefore unassailably entrenched, on one hand from privileges and immunities that are important but that can be revoked or restricted for reasons of public policy on the other' (Taylor, 1994, p59).

Taylor zegt dus dat er een eerste categorie van waarden bestaat die hard in de samenleving verankerd moet worden. De tweede categorie van waarden echter zijn waarden die weliswaar gerelateerd zijn aan de eerste categorie maar deze tweede categorie hebben zelf meer het karakter van een gewoonte of een gebruik. Volgens Taylor bestaat deze tweede categorie uit 'privileges' en 'immunities'. Immunitet zegt dat een bepaalde wet en/of regel in een specifieke situaties niet toegepast hoeft te worden. Privileges betekenen eigenlijk een voorkeurspositie voor bepaalde individuen in specifieke gevallen. Deze immuniteiten en privileges vormen weliswaar een belangrijk onderdeel van de rechtstaat maar kunnen (i.t.t. de primaire waarden) aangepast worden 'for reasons of public policy'.

Taylor: 'But they distinguish these fundamental rights from the broad range of immunities and presumptions of uniform treatment that have sprung up in modern cultures of judicial review. They are willing to weigh the importance of certain forms of uniform treatment against the importance of cultural survival and opt sometimes in favor of the latter' (Taylor, 1994, p61). Taylor beschrijft hier hoe sommige multicultureel ingestelde liberale samenlevingen er voor

kunnen kiezen om in bepaalde situaties minderheidsculturen te ondersteunen zelfs als dat ten koste gaat van bepaalde vormen van uniforme behandeling.

Een andere manier om hetzelfde probleem te bekijken is het volgende: een klassiek liberale samenleving deelt al het handelen van de mensen in twee deelgebieden. Het eerste deelgebied is de harde kern van de liberale rechten en het tweede deelgebied is de vrijheid van de overige handelingen van het individu. Binnen de klassieke liberale samenleving is het eerste deelgebied klein (relatief weinig kernrechten) maar wel hard (de rechten zijn onschendbaar). Taylor deelt de mening van de klassiek liberale samenleving door het eerste gebied ook klein te maken. Maar, zegt Taylor, er is ook een tussengebied, een derde gebied, dat de overgang vormt tussen het gebied van de klassiek liberale rechten en het overig handelen. Dit tussengebied is het gebied van de privileges en immuniteiten.

Het blijkt (zie deel 2 van dit essay) dat veel van de daadwerkelijke kwesties, die opkomen bij het ondersteunen van minderheidsculturen niet zozeer gaan over conflicten tussen de waarden van deze minderheidsculturen en de primaire liberale kernwaarden, maar meer over conflicten die zich afspelen in het tussengebied: tussen een waarde van de minderheidscultuur en een privilege/immunitieit van de samenleving. Nu, zegt Taylor, door concessies te doen in dit tussengebied breng ik op geen enkele wijze de liberale kernwaarden in gevaar. Ik kan dus actief minderheidsculturen faciliteren zonder de liberale kernwaarden schade te doen.

Een klassiek voorbeeld is de waarde van de gelijke behandeling. De staat mag geen onderscheid maken in de steun die het verleent op basis van de cultuur waar de ondersteunde persoon uit voortkomt. Het bezwaar is dat een democratische maatschappij is ingericht naar de wensen van de meerderheid, en dus zijn bepaalde soorten steun helemaal niet nodig voor deze meerderheid, maar voor specifieke minderheden kan deze steun veel verschil maken. Taalonderwijs voor anderstaligen bijvoorbeeld zou gratis kunnen zijn terwijl taalonderwijs voor moedertaal sprekers wel door de studenten zelf bekostigd zou moeten worden. Een ander voorbeeld is het geven van zwemles: er zijn gemeentes die zwemlessen aanbieden aan vrouwen alleen of aan een gemengd publiek (en dus nooit aan mannen alleen).

Volgens Taylor moeten conflicten tussen de behoefte van een minderheidscultuur en de eerder genoemde privileges/immuniteiten uiteraard met zorg worden behandeld, maar deze conflicten zijn zeker niet lastiger op te lossen dan de conflicten die al bestaan tussen de verschillende liberale waarden zelf (bijvoorbeeld tussen gelijkheid en vrijheid). Taylor: "There will undoubtedly be tensions and difficulties in pursuing these objectives together but such a pursuit is not impossible and the problems are not in principle greater than those encountered by any liberal society that has to combine for example liberty and equality or prosperity and justice" (Taylor, 1994, p59).

3 Critici van Taylor

3.1 Okin

Susan Okin heeft een andere mening ten aanzien van het faciliteren van minderheidsculturen dan Taylor. Zij stelt dat veel van de minderheidsculturen die onder de vorige paragraaf gefaciliteerd zouden moeten worden, tradities hebben die een negatieve invloed hebben op de rechten van vrouwen [Okin,1999]. Okin vindt dan ook dat er niet alleen geen reden is om de culturen waar deze tradities uitkomen te helpen met overleven, ze vindt zelfs dat het faciliteren van deze culturen moeilijk te verenigen is met de kernwaarden van het liberalisme.

In haar werk concentreert Okin zich voornamelijk op de positie van de vrouw maar we kunnen Okin's positie uitbreiden tot een meer algemene positie door haar argumenten consistent toe te passen. Dan zien we dat bij Okin de primaire kernrechten – net zoals in het klassiek liberalisme – hard en niet flexibel zijn. Okin hecht alleen wel veel waarde aan de private sfeer en binnen het klassiek liberalisme wordt hier niet veel over gezegd. We kunnen dus stellen dat in vergelijking met het klassiek liberalisme Okin's kernrechten een groter gebied bestrijken, maar dat in beide gevallen het gebied door heldere grenzen wordt afgebakend.

Zoals eerder aangegeven gebruikt Taylor een 3-deling voor het handelen: ten eerste de primaire liberale kernwaarden en ten tweede de immuniteiten en privileges die hier mee samenhangen en ten derde het overig handelen. Deze immuniteiten en privileges zijn belangrijk, maar ze zijn zeker niet cruciaal en kunnen dus aangepast worden. Taylor is expliciet in te stellen dat bepaalde rechten onvervreemdbaar zijn en dat deze ten alle tijden beschermd zouden moeten worden (en dus niet aangepast kunnen worden).

Binnen Taylor's gedachtegoed is er dus geen ruimte voor het ondersteunen van culturele gebruiken die tot het gevolg hebben dat de primaire rechten van vrouwen geschonden worden. Met andere woorden actieve steun aan specifieke gebruiken zou alleen toegestaan zijn als deze gebruiken geen directe conflicten met primaire kernwaarden opleveren.

Als we nu Taylor's driedeling met Okin's tweedeling vergelijken dan zien we dat Okin's kerngebied groter is dan dat van Taylor. Taylor heeft er dan natuurlijk wel een flexibele schil omheen zitten van de privileges en immuniteiten. Een belangrijk praktisch verschil is dat doordat Okin haar kerngebied groot maakt, ze eigenlijk zegt dat een groot deel van de relevante rechten verankerd moet zijn in de wet. Taylor kiest voor een benadering waar alleen de kernrechten in de wet verankerd worden en overige zaken in het tussengebied geregeld worden. Binnen dit tussengebied speelt cultuur een belangrijke rol. Door geen tussengebied toe te laten suggereert Okin dat ze minder vertrouwen heeft in de rol van de cultuur en meer wil regelen via de wet.

Een andere vraag is de volgende: stel dat er culturen zijn met tradities die geen primaire kernrechten breken, maar die nog steeds wel de vrouw in een ondergeschikte positie plaatsen. Hebben deze culturen recht op ondersteuning als ze in een minderheidssituatie komen? Een voorbeeld is een cultuur die veel verwacht van de rol van de vrouw met betrekking tot het moederschap en waarin het grote gezinnen en het familieleven wordt gewaardeerd. Hierdoor wordt er veel van de vrouw verwacht op het thuisfront en heeft ze minder de gelegenheid zich te ontwikkelen in haar publieke rol.

Okin neemt duidelijk stelling: culturele gebruiken die leiden tot een niet gelijkwaardige positie van de vrouw zouden geen speciale steun moeten krijgen. Taylor zou waarschijnlijk het volgende beargumenteren: er worden geen kernrechten geschonden dus we komen in het tussengebied van immuniteiten en privileges. Het is dus mogelijk om concessies te doen aan bepaalde privileges (in dit geval het hebben van een sociale structuur die het mogelijk maakt om jezelf publiekelijk te ontplooiën).

Okin's vraag kan ook iets anders gesteld worden: hoe goed moet je zijn als cultuur om het waard te zijn bewaard te blijven? Okin's strikte benadering wat betreft kernrechten zegt dat als je het als cultuur 'minder' doet dan de modern liberale maatstaf dan verdien je geen ondersteuning. Taylor's middengebied van immuniteiten en privileges laat toe dat hij flexibeler kan zijn en eerder kan zeggen dat bepaalde ondersteuning gewenst is.

3.2 Habermas

Habermas uit ook kritiek op Taylor (Habermas, 1994). Hij vergelijkt Taylor's benadering voor het beschermen van minderheidsculturen met het beschermen van bedreigde diersoorten. Maar, zegt Habermas, culturen zijn niet als bedreigde diersoorten die beschermd moeten worden: het bestaansrecht van een cultuur komt voort uit het feit dat er mensen zijn die deze cultuur uitoefenen. Culturen moeten dynamisch zijn en zich aanpassen aan nieuwe maatschappelijke contexten, zodat er individuen zijn voor wie het belangrijk is dat deze cultuur overleeft. Het afdwingen van het voortbestaan van een cultuur, zorgt er juist voor, dat de condities nodig voor dit continue aanpassen, niet optreden.

Verder ziet Habermas het beschermen van culturen niet alleen als contraproductief maar ook als helemaal niet nodig. Habermas maakt onderscheid tussen de fundamentele rechten van het individu en de actualisering van deze rechten binnen een rechtstaat. Met de term actualisering bedoelt Habermas de implementatie van de rechten in de wijdst mogelijke zin. Dit betekent dus niet alleen de vertaling van het abstracte recht naar concrete wetteksten, maar ook hoe er vervolgens in de maatschappij met die wetten wordt omgegaan. Dit zijn bijvoorbeeld welke instituties de wet uitvoeren, welke gewoontes er rond de wet ontstaan maar bijvoorbeeld ook of er corrigerende maatregelen nodig zijn om bepaalde negatieve kanten van de wet te compenseren. Volgens Habermas kan dit proces van actualisering van een recht de nodige tijd en ook veel maatschappelijke discussie vergen.

Als dit proces van actualisering correct is gebeurd dan garanderen deze rechten autonomie van het individu niet alleen door ieder individu vrij te laten om zijn eigen projecten na te streven maar ook doordat een ieder zichzelf kan erkennen als een mogelijke auteur van de wetten. Met andere woorden, volgens Habermas zouden door de grondrechten correct te actualiseren in wetten, regels en gewoonten minderheidsculturen al de benodigde bescherming moeten krijgen, omdat het actualiseringsproces op zo een manier zou moeten verlopen dat ook het lid van een minderheidscultuur zichzelf als mogelijk auteur van die wetten zou moeten kunnen zien. Habermas: 'A correctly understood theory of rights requires a politics of recognition that protects the integrity of the individual in the life contexts in which his or her identity is formed.... All that is required is the consistent actualisation of the system of rights .' (Habermas, 1994, p113)

Net als Taylor ziet Habermas dus ook een tussengebied: op de eerste plaats is er het gebied van de liberale kernrechten, maar op de tweede plaats komt het gebied van de rechtsactualisering. Het tweede gebied bevat de resultaten van de actualisering van de kernrechten. Dit actualiseren van rechten zoals Habermas dat beschrijft, is eigenlijk het ontwikkelen van de juiste gewoontes/gebruiken, die uit dat recht voortkomen. Het belangrijkste verschil met Taylor is dat bij Taylor het middengebied veel ruimer gedefinieerd is. Bij Taylor is het tussengebied gekenmerkt door privileges en immuniteiten die over de jaren gegroeid zijn en deze hoeven dus niet direct gerelateerd te zijn aan een specifiek recht. Deze groep kan dan ook heel gevarieerd zijn. Bij Habermas daarentegen is het tussengebied gevormd door de resultaten van de rechtsactualisering en is de groep alleen gevuld met datgene wat uit de actualisering van het recht voortkomt. Een tweede verschil tussen Habermas en Taylor is hoe dit tussengebied tot stand komt. Bij Habermas speelt discussie een belangrijke rol en is er een gecontroleerd element in het rechtsactualisatie proces. Bij Taylor is het veel organischer: de immuniteiten en privileges zijn over de jaren ontstaan. Dit betekent ook dat dit proces bij Taylor minder te controleren is dan bij Habermas.

Taylor's betoog om minderheidsculturen te beschermen is gestoeld op het aanpassen van zijn middengebied van immuniteiten en privileges en niet op het ingrijpen in de primaire rechten. Volgens Habermas zijn deze aanpassingen niet nodig omdat het proces van rechtsactualisering al alle benodigde aanpassingen geïntegreerd heeft. Het lijkt erop dat zowel Habermas als Taylor zich realiseren dat het hebben van het primaire recht de eerste stap is, maar dat deze stap alleen niet voldoende is. Hoe precies de tweede stap er dan uit moet zien verschillen Habermas en Taylor nog over in mening.

Het volledig beantwoorden van de vraag of Taylor's model het tussengebied beter beschrijft dan dat van Habermas valt buiten de scope van dit essay. Over de vraag of aanpassingsverzoeken mogelijk zouden moeten zijn onder Habermas kunnen we wel wat over zeggen.

Zoals gezegd volgt het middengebied van Habermas direct uit de te actualiseren rechten. Zijn er nu aanpassingen wenselijk voor minderheden die niet direct uit

de kernrechten volgen en dus moeilijk voor te stellen zijn als rechtsactualisering? Als er een vraag tot aanpassing bestaat in de samenleving, dan is dit proces van actualisering ofwel nog niet afgerond, ofwel niet afdoende uitgevoerd. In beide gevallen is het dus gerechtvaardigd om op zijn minst tijdelijke aanpassingsverzoeken te honoreren.

4 Slot deel 1

In dit deel 1 hebben we Taylor's theoretische rechtvaardiging bekeken voor het ondersteunen van minderheidsculturen binnen liberale samenlevingen. We zagen dat Taylor een systeem met drie deelgebieden voorstelt: het eerste deelgebied is het domein van de liberale kernrechten, het tweede deelgebied is het domein van de privileges en immunititeiten en de het derde deelgebied is het overige handelen. Taylor's positie is dat aanpassingen aan regeluitoefening gedaan kunnen worden mits er alleen compromissen aan het tweede deelgebied gedaan worden.

We hebben twee critici van Taylor bekeken. De eerste was Okin die in tegenstelling tot Taylor maar twee deelgebieden voorstelt. Okin ziet een groter segment als liberale kernrechten dan Taylor maar Okin ziet geen tussengebied en kan dus geen concessies accepteren aan een groter gebied van rechten dan het gebied waarbinnen Taylor geen concessies kan accepteren. De tweede criticus, Habermas, ziet wel drie deelgebieden maar accepteert in zijn middengebied alleen datgene wat uit het actualiseren van de liberale kernrechten voortkomt. Bovendien stelt Habermas dat extra aanpassingen voor culturele minderheden niet nodig zijn, omdat dit al in het proces van rechtsactualisering meegenomen zou moeten zijn.

Door twee belangrijke critici van Taylor te bekijken hebben we gezien dat Taylor's model flexibeler is dan zowel dat van Habermas als dat van Okin. Deze flexibiliteit kan gebruikt worden om minderheidsculturen tegemoet te komen zonder dat er kernrechten hoeven te worden opgegeven. Er zit echter ook meer risico aan het model van Taylor. Zowel Habermas als Okin werken met publieke instrumenten zoals wetgeving en discussie terwijl Taylor meer een organische vorming van zijn privileges en immunititeiten toestaat.

In het volgende deel bekijken we toepassingen van Taylor's theorie in de praktijk. Dit doen we door een aantal aanpassingsverzoeken te analyseren. We zullen dan zien dat de meeste verzoeken inderdaad alleen aanpassingen vragen binnen Taylor's tweede deelgebied (dus de immunititeiten en privileges) en dat daar waar de aanpassing mogelijk een kernrecht bedreigt deze wordt afgewezen.

Deel 2: Toepassing in de praktijk

1 Inleiding

In deel 1 van dit paper hebben we gezien, hoe Taylor 3 deelgebieden voorstelt wat betreft het menselijk handelen binnen een liberale samenleving. Het eerste deelgebied betreft de liberale kernwaarden, het tweede deelgebied – het zogenoemde tussengebied – betreft het gebied van de privileges en immuniteiten en het derde gebied is het overige gebied. In dit deel 2 van dit paper kijken we naar de toepassing van deze ideeën van Taylor in de praktijk.

Op verzoek van de president van Quebec nam Taylor in 2007 deel aan de Consultation Commission on Accommodation practices related to cultural differences. Als deelnemer aan deze commissie schreef hij samen met Gerard Bouchard het rapport 'Building the Future' (Bouchard en Taylor, 2008) dat gaat over de multiculturele samenleving van Québec. Voor dit rapport bekeken Bouchard en Taylor een groot aantal zogeheten accommodation practices. Accommodation practices zijn situaties waar op verzoek van een culturele minderheid bepaalde regels of normen aangepast worden om zo beter te passen bij de tradities/gewoontes van die culturele minderheid. De achtergrond van dit aanpassen is, dat het strikt toepassen van bestaande normen en regels eerder tot meer ongelijkheid kan leiden dan wanneer deze regels voor specifieke situaties aangepast kunnen worden (de ironie is uiteraard dat deze normen en regels vaak bedoeld zijn om meer gelijkheid te creëren).

Dit rapport is interessant voor ons omdat deze requests for accommodation praktijksituaties zijn waar een westers liberale overheid actief heeft geprobeerd om een minderheidscultuur tegemoet te komen. Door nu verschillende van deze cases te bekijken kunnen we analyseren in hoeverre Taylor's driedeling van toepassing is en kunnen we dus zien in hoeverre klassieke westers liberale waarden opgegeven worden bij dit soort verzoeken.

Het doel van deel 2 van dit paper is om te bekijken of Taylor's driedeling een betere verklarende kracht heeft in de beschreven praktische situaties dan de alternatieve modellen hebben. Dit deel 2 is in 3 paragrafen onderverdeeld. In de eerste paragraaf kijken we naar wat algemene aspecten van de accommodation practices zoals beschreven in het Bouchard-Taylor rapport. De tweede en derde paragraaf bekijken dan twee gebieden waarin accommodation requests een rol spelen, namelijk de gezondheidszorg en het onderwijs.

2 Accommodation requests in Québec

Zoals gezegd is de kern van de Taylor en Bouchard commissie gericht op de zogeheten accommodation practices. Volgens het rapport is reasonable accommodation het bestrijden van specifieke bij-effecten van bepaalde regelgeving en dus niet het aanpassen of afkeuren van de regelgeving zelf. Taylor

zegt: 'absolute rigour in the application of legislation and regulations is not always synonymous with fairness' (Bouchard en Taylor, 2008, p24). Taylor wil hier dus beargumenteren dat een rigide toepassing van regelgeving niet vanzelfsprekend zal leiden tot een faire behandeling van alle verschillende individuen. Hoe past dit nu in Taylor's 3-deling zoals beschreven in deel 1? We hebben kunnen zien dat Taylor er van uit gaat dat er altijd een tussengebied van privileges en immuniteiten bestaat. Verder mogen volgens Taylor deze privileges en immuniteiten onder bepaalde voorwaarden aangepast worden. Door regelgeving rigide toe te passen zeggen we nu eigenlijk dat de privileges en immuniteiten niet aangepast kunnen worden en dit gaat tegen Taylor's overtuiging in. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld Okin die rechten in wetgeving wil verankeren waarna er weinig ruimte is voor flexibiliteit.

Accommodation requests kunnen ingewilligd of geweigerd worden. Om een kans te maken om ingewilligd te worden moeten de verzoeken aan een aantal voorwaarden voldoen. Op de eerste plaats moet er sprake zijn van indirecte discriminatie: een bepaalde regel heeft negatieve bijgevolgen voor mensen van een specifieke religie/ras/cultuur etc. Verder moet de organisatie waaraan het verzoek is gedaan binnen redelijkheid het verzoek in kunnen willigen. Dit betekent dat om het verzoek in te willigen er dus geen buitensporige kosten gemaakt zouden moeten worden, of dat het inwilligen van het verzoek tot gevolg heeft dat de organisatie zijn normale werkwijze niet meer uit kan voeren etc. Dit binnen redelijkheid kunnen inwilligen betekent ook dat anderen niet in hun rechten geschonden worden. Bijvoorbeeld verzoeken op basis van de godsdienstvrijheid die er toe zouden kunnen leiden dat de gelijkwaardigheid van de vrouw in het geding komt, worden dan ook altijd afgewezen

Zoals gezegd maakt Taylor onderscheid tussen de primaire rechten zelf en de privileges en immuniteiten die met de primaire rechten verbonden zijn. Het beschermen van iemands cultuur mag onder bepaalde voorwaarden ten koste gaan van deze privileges en immuniteiten, maar nooit ten koste van de primaire rechten. Hierboven zien we een benadering waarbij de regels van een organisatie tijdelijk iets gebogen moeten kunnen worden om tegemoet te komen aan een verzoek vanuit een minderheidscultuur maar alleen zo lang als dat gebeurt binnen bepaalde grenzen. De primaire rechten van de andere gebruikers van het instituut mogen niet geschonden worden en het instituut moet zijn werk kunnen blijven doen.

3 Casus 1: accommodatie verzoeken in de gezondheidszorg

Ziekenhuizen en andere locaties waar zorg verleend wordt zijn typisch plekken waar accommodatie verzoeken verwacht kunnen worden. Deze Casus 1 gaat over hoe er met accommodatie verzoeken in de gezondheidszorg omgegaan wordt. Het eerste deel van dit deel geeft een korte schets van de achtergrond van de discussie, namelijk hoe verschillende culturen verschillend aankijken tegen de autonomie van de patiënt. Het tweede deel beschrijft de casus zelf en hoe deze reflecteert op Taylor's ideeën.

Binnen het westers liberale denken en dus ook binnen de westerse medische ethiek is autonomie een van de belangrijkste waarden. Uiteindelijk is het de patiënt zelf die besluit welke behandelingen hij wil ondergaan. Natuurlijk zijn er gevallen waar de patiënt zelf niet competent is om zulke besluiten te nemen (kinderen, comapatiënten etc.) en dan moet er een beroep worden gedaan op de autonomie van anderen, maar deze gevallen wil ik voor dit paper buiten beschouwing laten. Voor andere culturen is deze autonomie van de patiënt zeker niet vanzelfsprekend. Binnen het confucianisme bijvoorbeeld is het heel normaal dat besluiten genomen worden door de gehele familie i.p.v. door de patiënt zelf [Chen, 2010]. De gedachte is hier dat het gekozen behandelingstraject niet alleen grote gevolgen heeft voor de patiënt maar ook voor de familie en als zodanig moet de familie ook mee kunnen beslissen. Een andere gewoonte die terug te vinden is in vele niet-westerse culturen is dat de patiënt slecht nieuws niet te horen krijgt omdat de familie en/of de behandelend artsen oordelen dat het niet in het belang van de patiënt is om dit te horen. Deze gewoontes/tradities lijken een duidelijke inbreuk te zijn op de autonomie van de patiënt en kunnen dus voor wrijving zorgen binnen een westers liberale context.

Voordat we verder gaan met de daadwerkelijke case is het belangrijk te beseffen dat de bovenstaande schets een te zwart-wit beeld voorstelt van de tegenstelling tussen westerse en confuciaanse medische ethiek. Daarom wil ik voor de volledigheid nog een tweetal nuanceringen aanbrenge. De eerste nuancering betreft een vraag die ook in het westen gesteld wordt: deze benadering vraagt veel van de autonomie van de patiënt. Ziektesituaties zijn vaak emotioneel zeer veeleisende situaties en om dan vergaande beslissingen te moeten nemen over de eigen gezondheidstoestand is niet makkelijk. Vragen of zo wel de beste beslissingen voor de patiënt genomen worden lijken terecht. Blustein zegt: 'Family members, by virtue of their closeness to and intimate knowledge of the patient are often uniquely well qualified to shore up the patient's vulnerable autonomy and assist him or her in the exercise of autonomous decisionmaking.' (Blustein, 1993,p6)

De tweede nuancering is dat de traditie binnen het confucianisme om de familie de beslissingen te laten nemen meer een gewoonte is dan een overtuiging. Denkers (Cheng, Blustein) die zich met deze traditie bezig houden geven duidelijk aan dat deze traditie ook binnen de eigen cultuur omstreden is. Het beeld van de westerse patiënt met zijn individualistische autonomie wordt zeker niet aangehangen maar het idee dat het individu zelf niet het laatste woord over zijn eigen lichaam wordt ook niet ondersteund.

Een interessant voorbeeld dat aangehaald wordt in het rapport (Bouchard en Taylor, 2008,p29) is de vrouw die om culturele redenen niet alleen wil zijn met de mannelijke behandelend arts. Uit het oogpunt van de westers liberale medische waarde is autonomie van de patiënt cruciaal en een verzoek als deze kan dus de suggestie wekken dat de autonomie van de vrouw in kwestie niet gerespecteerd wordt. Aan de andere kant is het natuurlijk altijd goed om een partner of familielid aanwezig te hebben in een consultatie met een arts, juist omdat de autonomie van de patiënt sterker staat met iemand als steun. Volgens Taylor's gedachtegoed zouden we aan kunnen voeren dat de kernwaarde van de

autonomie niet in gevaar is (de vrouw wil immers zelf iemand erbij). De westerse arts echter heeft er wel een plicht bij heeft gekregen . Hij moet zich bewust zijn van de familie verbanden van de patiënt (hij moet kunnen inschatten of de vrouw daadwerkelijk iemand erbij wil of dat onder druk van de omgeving gebeurt). Deze arts is dus eigenlijk een privilege verloren dat zei dat hij zich alleen maar om de patiënt te hoeven bekommeren en niet om haar familie relaties.

Het ziekenhuis bedacht het volgende compromis: de echtgenoot van de vrouw mocht aanwezig zijn zolang de vrouw zelf maar het woord voerde. Voor de arts betekent dit een extra verantwoordelijkheid: hij moet beoordelen of de vrouw haar eigen keuzen weergeeft of onder druk handelt. Daarom kunnen we zeggen dat een privilege van de arts opgeven wordt: hij had deze verantwoordelijkheid immers eerst niet. Doordat de arts dit privilege opgeeft kan de autonomie van de vrouw gehandhaafd worden terwijl ze wel de ondersteuning heeft die ze zelf vanuit haar cultuur graag zou zien. Het model van Taylor staat toe dat dit privilege van de arts opgegeven wordt zolang de kernwaarde (de autonomie van de vrouw) gehandhaafd blijft.

Als we nu dezelfde case bekijken volgens Okin's gedachtegoed dan zien we wat anders. Zoals gezegd heeft Okin een relatief groot kernwaarden gebied dat niet flexibel is en gereguleerd moet worden. Okin heeft geen tussengebied zoals Taylor dat voorstaat. In deze case zou Okin kunnen stellen dat de autonomie van de patiënt mogelijk in gevaar is (de patiënt is misschien onder druk gezet om iemand erbij te accepteren) en dat er daarom een regel nodig is die de patiënt beschermt. In dat geval zou de vrouw in kwestie niet in overeenstemming met haar eigen cultuur behandeld kunnen worden.

De bovenstaande case is interessant omdat hij zich afspeelt in het tussengebied van privileges en immuniteiten en een compromis vereist van beide partijen. Er zijn ook accommodatie verzoeken die duidelijk in het gebied van de kernwaarden vallen of accommodatie verzoeken die in het overige gebied vallen. Voorbeelden uit het gebied van de liberale kernwaarden zijn voorbeelden waarbij primaire waarden in het geding kunnen komen en deze verzoeken werden dan ook afgewezen. Bouchard en Taylor noemen de wens van sommige ouders om direct het lichaam van hun doodgeboren kindje uit het ziekenhuis mee te nemen.

In voorbeelden uit overige gebied worden er noch liberale kernrechten noch immuniteiten of privileges geraakt door het verzoek. Een voorbeeld uit dit gebied is de terminale moslim die graag zijn bed richting Mekka heeft staan of de specifieke dieet wensen die verschillende culturele groepen met zich meebrengen. Mits er geen praktische bezwaren zijn werden deze verzoeken werden dan ook eigenlijk altijd toegekend.

4 Casus 2: accommodatie verzoeken in het onderwijs

Het tweede gebied van accommodatie verzoeken dat ik wil bespreken is het onderwijs. De accommodatie verzoeken vanuit het onderwijs die we bekijken gaan echter niet over het curriculum zelf. De wetgeving van Quebec zit zodanig in elkaar dat het curriculum niet gewijzigd mag worden dus curriculum wijzigingen zijn niet onderdeel van het Bouchard Taylor rapport. Andere landen hebben deze beperking niet; binnen de VS bijvoorbeeld is de wetgeving liberaler en een interessante discussie over het wel of niet aanpassen van het curriculum kan gevonden worden in het artikel van Amy Gutman (Gutman, 1994). De focus van dit paper zal liggen op zogenaamde indirecte verzoeken. Dit zijn verzoeken, die te maken hebben met aanverwante zaken zoals welke kleding er gedragen mag worden, of er bidruimtes aanwezig zijn, welke feestdagen er gevierd worden etc.

Taylor haalt 3 criteria aan waar accommodation requests binnen het onderwijs aan moeten voldoen (Bouchard en Taylor, 2008, p53):

- 1) een verzoek mag niet de andere rechten van de student en/of de rechten van andere studenten aantasten.
- 2) Een verzoek mag niet ingaan tegen de onderwijswetgeving in Quebec.
- 3) Een verzoek mag geen onredelijke last veroorzaken op de financiën en/of operaties van de school.

Als we deze criteria nu bekijken in het licht van onze discussie uit deel 1 van dit paper dan kunnen we het volgende zien. Criterium 1 moet duidelijk de fundamentele rechten garanderen van zowel de verzoekende student als van de andere studenten. Verzoeken die bijvoorbeeld zouden kunnen leiden tot ongelijkheid tussen de seksen worden op grond van dit criterium afgewezen. Criterium 3 garandeert dat het instituut niet in zijn voortbestaan bedreigd wordt door het verzoek. Als we aannemen dat onderwijsinstellingen een belangrijke maatschappelijke rol vervullen dan is het belangrijk dat het instituut kan blijven opereren en mag het verzoek dit niet in gevaar brengen.

Een voorbeeld dat Bouchard en Taylor aanhalen is het dragen van de kirpan. Een kirpan is een ceremonieel mes dat gedragen wordt door Sikh mannen. Uiteraard zijn wapens op school verboden en dit botste met de wens van sommige Sikh mannen om deze kirpan te kunnen dragen. In het licht van het eerder genoemde criterium 1 kunnen we beargumenteren dat veiligheid een recht is van de andere studenten en dat daarom de kirpan niet gedragen mag worden. Een rechter oordeelde echter anders: volgens de rechter is de kirpan een ceremonieel wapen en mag deze gedragen worden zolang er geen bedreiging vanuit gaat. In dit opzicht vond de rechter het niet gevaarlijker dan scharen en andere voorwerpen die al op school aanwezig zijn.

Het is alleen wel zo dat naarmate er meer scherpe voorwerpen in een klaslokaal aanwezig zijn, het minder veilig wordt in dat lokaal (dus als we honderd scharen laten rond slingeren gaat ook de veiligheid achteruit). Als het primaire recht op veiligheid de belangrijkste drijfveer was geweest had de rechter juist de scharen

ook moeten verbieden. Vanuit dit oogpunt is het moeilijk te accepteren, dat als 10 mensen een kirpan gaan dragen de veiligheid niet minder wordt. Bovendien zei de rechter dat het dragen van een kirpan acceptabel was zolang er geen dreiging vanuit gaat. Met andere woorden hier gaat het meer om een gevoel van veiligheid dan om de veiligheid zelf.

Op basis van Taylor's model kunnen we zeggen dat er op school een privilege geldt om geen klasgenoten te hebben die een mes dragen. Wat de rechters gedaan hebben is een compromis gezocht tussen dit privilege en het accommodatie verzoek. Binnen het gedachtegoed van Okin zou de kernwaarde veiligheid geborgd moeten worden door een verbod op wapens binnen het klaslokaal. Het zou moeilijk zijn om vanuit een cultureel verlangen hier van af te wijken.

Mocht overigens een soort gelijk verzoek worden gedaan voor het dragen van een werkend vuurwapen in het klaslokaal, dan is het niet moeilijk te beargumenteren dat de veiligheid wel verslechtert (er slingeren immers niet al tientallen vuurwapens rond in een klaslokaal) en dus zou een liberale kernwaarde in het geding komen. Volgens Taylor's model moeten liberale kernwaarden onaantastbaar zijn en dus zou dit verzoek waarschijnlijk afgewezen worden.

Conclusie

Het bovenstaande essay probeert inzicht te geven in hoe Taylor aankijkt tegen de interactie tussen modern liberale waarden enerzijds en niet-liberale culturele waarden anderzijds. Omdat cultuur een belangrijk element van persoonlijke identiteit is, wil Taylor culturen, die een minderheid vormen binnen een bepaalde samenleving steun kunnen bieden. Echter deze zogeheten minderheidsculturen kunnen waardes aanhangen, die in conflict zijn met bepaalde liberale waarden. Taylor introduceert een model waarbinnen we kunnen rechtvaardigen dat de staat het deelnemers van minderheidsculturen in bepaalde gevallen makkelijker gemaakt wordt om hun cultuur uit te voeren.

Het eerste deel van het paper introduceert Taylor's model van driedeling: Gebied 1 zijn de basisrechten of primaire liberale waarden. Gebied 3 is het gebied van het overig handelen waar individu afhankelijke regels gelden. Gebied 2 is dan het overgangsgebied tussen gebied 1 en 3. Taylor noemt dit het gebied van immuniteiten en privileges. Taylor's belangrijkste punt is dat het veelal mogelijk is om compromissen te sluiten in dit tussengebied zonder de liberale kernwaarden van gebied 1 aan te tasten. Het grote voordeel van dit model is dat het toestaat om in bepaalde situaties minderheidsculturen actief te ondersteunen. Doordat het model het onaantastbare deel van de kernwaardes relatief klein houdt, laat het meer flexibiliteit toe versus andere waardesystemen.

Alternatief modellen die we bekeken hebben in dit essay zijn het model van Okin en van Habermas. Okin's model gebruikt een tweedeling: een waarde is wel of geen liberale kernwaarde en als het wel een liberale kernwaarde is, dan is het nooit toegestaan hier flexibel mee om te gaan. Dit betekent dat het model zekerheid wat betreft bescherming van de liberale waardes maar ook dat het moeilijker is om te gaan met situaties die een multiculturele samenleving met zich meebrengt.

Habermas' gebruikt net als Taylor ook een driedeling. Het tussengebied van Habermas echter wordt bepaald door de juiste actualisering van de kernrechten. Deze actualisering creëert de randvoorwaarden van de kernrechten, bijvoorbeeld de benodigde uitvoeringsinstituties. Hierdoor is het tussengebied direct verbonden met de kernrechten zelf en dus minder flexibel dan het model van Taylor.

Om het model van Taylor te testen versus de weerbarstige praktijk bekeken we in het tweede deel van dit essay een aantal praktische situaties. Taylor's werk in de commissie 'Building the future' laat zien hoe om te gaan met de realiteit van minderheidsculturen binnen een meerderheidscultuur. Twee casus worden geanalyseerd: een casus uit de gezondheidszorg en een casus uit het onderwijs. In beide gevallen blijkt Taylor's model een adequate beschrijving te geven van de situatie. Het gevolg is dat oplossingen gevonden kunnen worden die geen primaire rechten schaden maar die wel steun kunnen bieden aan iemand van een minderheidscultuur.

Binnen de moderne maatschappij is het samenleven van steeds meer verschillende culturen gemeengoed geworden. Het is belangrijk om modellen te vinden die met deze culturele verschillen om kunnen gaan. Dit betekent genoeg flexibiliteit om culturen met een niet-liberale basis tegemoet te kunnen komen, maar ook genoeg houvast om de liberale waarden niet te verliezen of te beschadigen. Taylor's model van driedeling is een poging om de juiste balans te vinden en zoals dit essay heeft betoogd, slaagt hier goed in. Verder werken met dit model zal ons niet alleen handvaten aanreiken om met verschillende waardesystemen om te gaan maar zal ons ook verder inzicht verschaffen in welke waarden nu echt tot de liberale kernwaarden behoren.

Gebruikte literatuur

- Bell, Daniel, "Communitarianism", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2013 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <http://plato.stanford.edu/archives/fall2013/entries/communitarianism/>
- Blustein, Jeffrey. 'The family in medical decision making,' in *The Hastings Center Report*. Vol 23, nr 3 (1993), pp 6 -13.
- Bouchard, Gerard en Taylor, Charles. *Buiding the future, abridged report*, Bibliothèque et Archives nationales du Québec, 2008.
- Bulliet, Richard. *The case for islamo-christian civilisation*. New York: Columbia University Press, 2004.
- Chen, Xiaoyang. 'The family and harmonious medical decision making: cherishing an appropriate confucian moral balance,' in *Journal of Medicine and Philosophy* (Oxford: Oxford University Press, 2010), pp 573 – 586.
- Gutman, Amy. 'Introduction,' in Taylor, *Multiculturalism* (Princeton NJ : Princeton University Press, 1994), pp 3 – 24.
- Habermas, Jürgen. 'Struggles for recognition in the democratic constitutional state,' vertaald door S.H. Nicholzen, in Taylor, *Multiculturalism* (Princeton NJ : Princeton University Press, 1994), pp 107 – 148.
- Okin, Susan Moller. *Is multiculturalism bad for woman?*, Princeton NJ : Princeton University Press, 1999, pp 7 – 26.
- Raz, Joseph. 'How perfect should one be? And whose culture is?' in Okin, *Is multiculturalism bad for woman?* (Princeton NJ : Princeton University Press, 1999), pp 95-99.
- Taylor, Charles. 'Atomism' in *Philosophical Papers Vol.2: Philosophy and the human sciences* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), pp 187 - 210
- Taylor, Charles. *Sources of the self*, (Camebridge: Harvard University Press, 1989).
- Taylor, Charles. *Multiculturalism*, Princeton NJ : Princeton University Press, 1994.